
*Олег
Кисельов*

«НА ПЕРИФЕРІЇ»: науковий атеїзм у структурі Інституту філософії

За сімдесят років в Інституті філософії сталося багато змін: одні пов'язані з приходом нових директорів, інші — з крахом соціалістичного устрою та здобуттям Україною незалежності. Зазвичай, коли говорять про історію певної установи, то йдеться про здобутки, мейнстримові процеси та тренди, а остеронь залишаються периферія та маргінали. А проте для цілісного розуміння історії Інституту варто говорити також про функціонування таких відділів, як відділи філософських проблем пролетарського інтернаціоналізму та дружби народів, наукового комунізму та наукового атеїзму. Ми згадуємо ці відділи в одному шереху лише через те, що, згідно з опублікованими інтерв'ю С.Горського [Горский, 2014: с. 100, 105, 128] та С. Кримського [Крымский, 2012: с. 105–196], вони не визначали обличчя Інституту. У цій статті ми ставимо собі за мету окреслити та схарактеризувати діяльність відділу наукового атеїзму Інституту філософії.

У структурі Інституту науковий атеїзм мав різний статус: існував у вигляді одного відділу, двох відділів (один з них знаходився в Івано-Франківську), сектору та відділу. Цілком зрозуміло, що відділ в Івано-Франківську був слабо інтегрований до інститутського життя внаслідок своєї географічної віддаленості. А от якою мірою київський відділ наукового атеїзму (у 1984–1991 роках — спочатку сектор теоретичних проблем наукового атеїзму, потім сектор світоглядних проблем релігії та атеїзму) був включений до життя Інституту? Ми спробуємо

© О. КИСЕЛЬОВ,
2016

дати відповідь на це питання, зосередившись — через наш особистий інтерес — переважно на 1980-х роках.

У Радянському Союзі науковий атеїзм інституціалізувався за часів хрущовської відлиги, яку, крім решти, характеризував сплеск антирелігійної пропаганди. Фактично дві постанови ЦК КПРС 1954 року «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді та заходи щодо її поліпшення» та «Про помилки у веденні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» стали відправною точкою для розвитку як антирелігійної кампанії, так і конституювання наукового атеїзму. З видання цих постанов термін «науковий атеїзм» широко вживають, а в СРСР починають відкривати установи та підрозділи науково-атеїстичного характеру. Зокрема, першу в Радянському Союзі кафедру такого профілю було відкрито в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка 1959 року, вона мала назву «кафедра історії та теорії атеїзму», а у Львівському університеті та Київському педагогічному інституті кафедри наукового атеїзму було відкрито 1964 року. Відділ наукового атеїзму Інституту філософії було засновано раніше за названі кафедри, власне через 11 років після заснування Інституту — 1957 року. Відділ очолювали відомі дослідники релігії та теоретики атеїзму: Арсен Аветисянович Аветисян, Анатолій Олександрович Єришев, Олексій Семенович Онищенко, Євграф Каленикович Дулуман, Борис Олександрович Лобовик і Анатолій Миколайович Колодний.

У 1980-х роках відділ наукового атеїзму Інституту посідав важливе місце у науково-атеїстичній структурі радянської України, навіть після заснування Київської (згодом — Міжреспубліканської) філії Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС 1978 року. Наприклад, співробітники цієї філії не мали власної спеціалізованої вченої ради, вони, як правило, захищали дисертації у спецраді Інституту філософії. Про самодостатність інститутського відділу говорить також той факт, що 1981 року його співробітники могли собі дозволити обговорювати питання, чи кооперуватися у своєму дослідженні атеїстичного виховання київських шкіл із колегами з філії Інституту наукового атеїзму чи ні [Архів, 1981: Арк. 116–117]. Згідно з протоколами засідання відділу, його співробітники повинні були співпрацювати з усіма науково-атеїстичними підрозділами, а також міськими та республіканськими партійними організаціями. Останнім атеїсти Інституту з різноманітних питань писали рекомендації, пропозиції, доповідні записки тощо. Зокрема, 1981 року відділ підготував доповідну записку ГК КПУ «Про стан та ефективність атеїстичної роботи у школах м. Києва» на основі дослідження, проведеного у 200 з 252 шкіл міста [Архів, 1981: Арк. 89], а 1982 року — Рекомендації Комісії по радянським традиціям, святам та обрядам при Раді Міністрів УРСР щодо проведення обрядів «Одруження», «Народини», «Похорони» [Архів, 1982: Арк. 88–91]. Співробітники відділу читали пропагандистські лекції, писали публіцистичні статті до радянських газет, а також видавали значну кількість науково-популярних брошур для пересічних радянських громадян (хоча, насправді, рівень теоретизування у цих брошурах відповідає приблизно рівневі студента 2–3-го курсу гуманітарного факультету).

Звісно, що таку роботу «для ЦК» [Горский, 2014: с. 100; Крымский 2012: с. 179] проводили паралельно з виконанням науково-дослідних тем, які сам відділ розглядав як пріоритетний напрямок роботи. У протоколах відділу можна неодноразово знайти зауваження до когось із співробітників щодо його/її надто активного захоплення пропагандистською роботою за рахунок виконання планової теми [Архів, 1982: Арк. 14].

Але щоб зрозуміти уже сформоване мікросередовище наукових атеїстів, варто згадати про те, як обирали спеціалізацію «науковий атеїзм» на філософському факультеті Київського університету. Старші колеги неодноразово свідчили¹, що на спеціалізацію «науковий атеїзм» йшли найслабші студенти, студенти, які погано чи гірше тямали у філософії. А. Єрмоленко у розмові з автором цієї статті² зауважив, що за радянських часів на науковий атеїзм, так само як і на науковий комунізм, йшли здебільшого прагматично налаштовані студенти, які мали на меті швидко зробити кар'єру у науковій чи партійній сферах.

В. Малахов пригадував, що у 1980-ті роки сектор наукового атеїзму разом із секторами з філософії культури та естетики увіходив до відділу філософських проблем соціалістичної культури, який очолював В. Іванов: «Вони трималися від нас відособлено. Естетики та культурологи фактично утворювали один колектив, а «релігієзнавці» трималися окремо. На загальних засіданнях відділу чи семінарах доповіді Іванова обговорювали методологи та естетики, а атеїсти мали свої проблеми. Вже у той час вони трансформувалися з атеїстів у релігієзнавців — у них більш об'ємне бачення релігії почало виникати» [Інтерв'ю з В.А. Малаховим, 2016].

Про слабку інтеграцію фахівців з наукового атеїзму до філософської спільноти, зокрема і в Інституті філософії, говорить ще й той факт, що вони майже не публікувалися в інститутському журналі «Філософська думка». Винятками є лише рецензії, а статті з атеїстичної проблематики, що виходили у журналі впродовж 1980 — 1990 років, переважно були написані тими, хто збирався захищати дисертацію у спецраді Інституту за спеціальністю 09.00.06 — науковий атеїзм³. Співробітники відділу віддавали перевагу публікаціям у міжвідомчому збірнику «Питання атеїзму» та журналі «Людина і світ». Незважаючи на це, П. Йолон в інтерв'ю авторові стверджує, що співробітники відділу наукового атеїзму були цілком органічною частиною інститутського колективу, не існувало будь-якої дискримінації щодо них чи з

¹ З-поміж зафіксованих таких свідчень можна назвати репліку Л.О. Филипович на круглому столі «Філософія та релігія в українській гуманітаристиці радянської доби», який проходив у межах конференції «Історико-філософські читання» (м. Київ, 27 листопада 2015 року)

² Розмова відбулася 03.11.2016 року.

³ 1984 року спеціальність було перейменовано на «науковий атеїзм, історія релігії та атеїзму», а з 1988 року вона мала назву «науковий атеїзм, релігія (історія і сучасність)» [Пронин, 2015: с. 348].

їхнього боку. На підтвердження цієї тези П. Йолон пригадує, що на початку 1970-х років О. Онищенко був секретарем партійної організації Інституту [Інтерв'ю з П.Ф. Йолоном, 2016].

Згідно з інтерв'ю П. Йолона, до приходу П. Копніна Інститут загалом був радше ідеологічною, ніж науково-дослідною установою. З 1962 року відбуваються реструктуризація установи, перебудова тематики науково-дослідної роботи та зміна морально-психологічної атмосфери стосунків між співробітниками. Ці трансформації також заторкнули відділ наукового атеїзму, який змінив тематику наукової роботи, концептуальний апарат, методи дослідження та почав вивчати «релігійну обстановку». Застосовуючи конкретно-соціологічні дослідження, колектив відділу отримував результати, що часто виходили за межі партійного бачення релігійної ситуації. Роботу відділу за керівництва А. Єришева та О. Онищенка П. Йолон характеризує не як науково-атеїстичну, а як релігієзнавчу [Інтерв'ю з П.Ф. Йолоном, 2016].

Оцінка П. Йолоном та В. Малаховим діяльності відділу наукового атеїзму як релігієзнавчої є радше певним перебільшенням, оскільки ні перший, ні другий не змогли назвати жодної вітчизняної праці з наукового атеїзму, які рекомендували читати у ті часи або ж читали особисто вони. Ознайомлення з протоколами відділу наукового атеїзму демонструє, що співробітники досліджували не лише релігійну ситуацію («релігійну обстановку»), але й стан атеїстичного виховання та розробляли рекомендації щодо підвищення його ефективності [Архів, 1983: Арк. 63–64]. Натомість ознайомлення з дослідженнями 1970-х і 1980-х років [Кисельов, 2015; Кисельов, 2016] дає нам змогу говорити про те, що праці було написано в дусі справжнього наукового атеїзму. Деякі праці можна схарактеризувати як досить серйозну філософію релігії [Лобовик, 1986], а інші — як критичну конфесіологію релігії [Православие, 1988]. Проте до релігієзнавства наукові атеїсти ставилися досить критично і насторожено, вважаючи його «буржуазною наукою». Хоча вже у 1980-х роках ми подибуємо кілька нейтральних згадок про релігієзнавство. Наприклад, у відгуку на автореферат докторської дисертації П. Яроцького Є. Дулуман пише, що результати дослідження «мають велике значення для низки суміжних сфер наукового знання — релігієзнавства, марксистсько-ленінської філософії, історії політичних вчень» [Архів, 1981: Арк. 31]. Насправді у 1980-х роках деякі радянські дослідники (П. Саух, Д. Угринович) розглядали релігієзнавство як структурний компонент наукового атеїзму. Проте можна сказати, що з цієї проблеми точилася дискусія (принаймні заочна). Ми знайшли критичну рецензію на статтю П. Сауха, в якій Б. Лобовик зокрема пише, що марксистське релігієзнавство «у системі атеїстичного знання є не частиною, що має свою сферу питань, а стороною, моментом дуже багатьох атеїстичних проблем, причому стороною, підпорядкованою головному у цих проблемах» [Архів, 1983: Арк. 103]. Зрозуміло, що головним стрижнем у науковому атеїзмі була критика викривленого розуміння людини та світу у релігіях та утвердження матеріалістичного світогляду.

У цьому контексті необхідно відзначити, що науково-атеїстичні розробки мали свою специфіку порівняно із сучасними релігієзнавчими дослідженнями. Це стосується не тільки негативної установки щодо релігії загалом та особливих її проявів зокрема, але й спрямованості досліджень на подолання релігійних пережитків. Наприклад, уже згадувані рекомендації щодо розробки радянської обрядовості робили не на порожньому місці, адже дослідження релігійного культу та розробка громадської обрядовості — ці дві сфери інтелектуальної діяльності за радянських часів були надзвичайно тісно пов'язані. При цьому перевагу явно надавали радянській обрядовості, оскільки остання мала атеїстичну функцію. На підтвердження цієї тези: з п'яти інститутських видань 1980-х років, присвячених обрядовості, лише в одному йдеться про релігійний культ, а в інших обґрунтовували нову радянську обрядовість.

Попри це у колективній монографії «Культура. Релігія. Атеїзм» (1991), яка, ймовірно, є останньою книгою з наукового атеїзму, виданою в Інституті філософії, дійсно можна побачити перехід від наукового атеїзму до релігієзнавства у сучасному розумінні. Зокрема, автори відходять від «ідеологічно упередженого підходу» та атеїстичного догматизму [Культура. Релігія. Атеїзм, 1991: с. 3]. У монографії ми зустрічаємо толерантне ставлення до релігійності, віруючих і церкви [Кисельов, 2015; Кисельов, 2016]. Проте ми вважаємо, що зміна ставлення до релігії була не стільки логічним розвитком марксистського релігієзнавства, скільки результатом зміни ідеологічної політики загалом. Трансформація у сприйнятті релігії пов'язана як зі змінами у суспільній свідомості (бачимо інтерес народних мас до релігії), так і зі змінами на рівні державної політики (лібералізацією державно-церковних відносин). Все це, у свою чергу, було пов'язано з горбачовською перебудовою. У межах сфери академічного вивчення релігії перебудова, на нашу думку, справила позитивний вплив, що виявлялось у «пом'якшенні» наукового атеїзму, в результаті чого виникли сприятливі умови для постання сучасного українського релігієзнавства.

Резюмуючи, необхідно сказати, що науково-атеїстична діяльність співробітників Інституту філософії мала подвійну спрямованість. З одного боку, ми знаходимо достатньо цікаві та досі евристично цінні дослідження релігії. Цей аспект ми можемо назвати *релігієзнавством*, незважаючи на обмежену методологію та негативну установку щодо релігії. З іншого боку, архівні матеріали свідчать, що відділ наукового атеїзму багато уваги приділяв практиці атеїстичної пропаганди, був залучений до діяльності партійних організацій. Цілком зрозуміло, що відділ навряд чи міг відмовитися від подібної діяльності, зважаючи на те, що існування самого наукового атеїзму в СРСР було інспіроване ЦК КПРС. Що ж стосується інтегрованості відділу/сектору наукового атеїзму до інститутського життя, то необхідно визнати наступне. Формально та інституційно науковий атеїзм був повноправною частиною інститутської структури. Проте через певну специфіку атеїстичної проблематики, яка часто виходила за рамки суто філософського дискурсу (про що свідчить наявність спеціалізованих періодичних видань), а також через ак-

тивну включеність співробітників відділу до партійно-ідеологічної роботи, науковий атеїзм не був помітною частиною життя Інституту.

ДЖЕРЕЛА

- Архів Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.* Отдел научного атеизма. Протоколы заседаний сотрудников отдела и документы к ним. Начато 6 января — окончено 18 декабря 1981 года. Оп.1. Спр.1395. 126 арк.
- Архів Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.* Отдел научного атеизма. Протоколы № 1 — 24. Начато 22 января — окончено 24 декабря 1982 года. Оп.1. Спр.1444. 120 арк.
- Архів Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.* Отдел научного атеизма. Протоколы № 1 — 31 заседаний сотрудников отдела и документы к ним. Начато 7 января — окончено 2 декабря 1983 года. Оп.1. Спр.1498. 183 арк.
- Интерв'ю з В.А.Малаховим і Т.О.Чайкою.* 23.08.2016. (Архів автора).
- Интерв'ю з П.Ф.Йолоном.* 08.11.2016. (Архів автора).
- Горский, В.С. (2014). *Я прожил счастливую жизнь* (Цикл интервью Т.А.Чайки). Київ: Издательский дом Дмитрия Бурого.
- Кисельов, О.С. (2016). Монографія «Культура. Релігія. Атеїзм» як документ часів перебування. В: *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник*. Кн.2, 3. Львів: Логос. С. 43–51.
- Кисельов, О.С. (2015). Співвідношення релігії і культури в осмисленні українських дослідників радянської доби В: *Філософські діалоги'2015* : Збірник наукових праць. Вип.9–10: Філософія. Культура. Суспільство. Київ, с. 243–254.
- Крымский, С.Б., Чайка, Т.А. (2012). *Сергей Крымский: наш разговор длиною в жизнь* (цикл интервью Т.А.Чайки). — К.: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2012.
- Культура. Релігія. Атеїзм.* (1991). Отв. ред. А.Н.Колодный, Б.А.Лобовик. Київ: Наукова думка.
- Лобовик, Б.А. (1986). *Религиозное сознание и его особенности*. — Київ: Наукова думка.
- Православие и современность* (философско-социологический анализ) (1988). Отв. ред. Б.А. Лобовик. Київ: Наукова думка.
- Пронин, А.А. (2015). *История изучения российской эмиграции в диссертационных исследованиях 1980 — 2005 гг.* Ч.1. Монографія. Москва, Берлин: Директ-Медиа.

Oleg Kyselov

“On Periphery”: The Department of Scientific Atheism in the Structure of the Institute of Philosophy

The article deals with the activity of the department of scientific atheism based on archive materials and interviews with former employees. The author concludes that the department had two types of activity: 1) research, which, in spite of the limited methodology and negative reception of religion, we can call religious studies; 2) cooperation with the Communist Party organizations in the field of antireligious propaganda and atheistic education. Due to the specifics of its problematic the department of scientific atheism was only nominally integrated to the Institute of philosophy.

Keywords: scientific atheism, religious studies, study of religion, Institute of philosophy, perestroika

Кисельов, Олег — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, докторант кафедри культурології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. *Сфера наукових інтересів* — історія та теорія релігієзнавства в Україні.
